

מחקרי ירושלים

בספרות עברית

לג

עורכת

תמר ס' הס

מזכירת המערכת

עמית גיסים

המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשפ"ד

בעל האזהרות: ש"י עגנון קורא באבן גבירול

אוריה כפיר ודודו רוטמן

א. המשורר העברי מספרד כגיבור ספרותי

מאמר זה מוקדש לסיפור 'הסימן' מאת ש"י עגנון ובמיוחד לתמונת השיא שלו, שבה דמותו של הפייטן הימי ביניים הגדול שלמה אבן גבירול מתגלה לפני המספר. הופעתו של שלמה אבן גבירול כדמות ספרותית ביצירה היא חלק מתופעה רחבת היקף ורבת שנים העומדת במרכז מחקר שאנו עורכים ואשר מתמקד ביצירות ספרות שמשוררי ספרד הגדולים מימי הביניים מעוצבים בהן כגיבורים ספרותיים. תופעה זו, שראשיתה כבר בתקופת חייהם של המשוררים עצמם, ושנמשכת עד ימינו, קיימת במגוון רחב של צורות ספרותיות: שירים, סיפורים, מסורות עממיות, רומנים, מחזות, פזמונים ולאחרונה – אפילו קומיקס. עיקר התופעה בספרות העברית, אבל היא קיימת גם בשפות אחרות. מטרתו של המחקר להציג תמונה רחבה ככל האפשר של יצירות שהמכנה המשותף להן הוא ההבניה של דמויות המשוררים המרכזיים של האסכולה הספרדית, כל אחד לעצמו ובהצטרפם יחד.¹

מבחינה תיאורטית מחקרנו נשען על ממשקים בין שלושה מעגלי שיח, שבאים לידי ביטוי גם בדיונונו בסיפורו של עגנון 'הסימן'. מעגל השיח הראשון עוסק בדמותו של

* המאמר נכתב במסגרת פרויקט מחקר הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (ISF 1472/17). תודתנו לעוזרות המחקר, יעל איזנברג וגלי סיטון. כן אנו מודים לחברנו קדם גולדן ששלח לנו חומרים חשובים, ולרב ג'פרי סאקס שפתח בפנינו את בית עגנון ותרם לנו מידיעותיו. סדר המחברים הוא אלף-ביתי ושניהם תרמו למאמר במידה שווה.

1 אחד מיעדי מחקרנו הוא לפרסם אנתולוגיה מדעית של יצירות מסוג זה. למחקרים שונים העוסקים בסוגיית המשורר העברי מספרד כגיבור ספרותי, אף שאינם מקיפים את הסוגיה בכללה, ראו למשל: נ' בן-מנחם, שיחות ואגדות עם, ירושלים תש"ג; ג' הנ"ל, ענייני אברהם אבן עזרא, ירושלים תשל"ח; ש' ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 50–90; הנ"ל, 'המשורר רבי יהודה הלוי בעולמה של הספרות העברית החדשה', פעמים, 53 (תשנ"ג), עמ' 18–45.

גיבור התרבות ההיסטורי והפסידו-היסטורי. זהו שיח שפותח בלימודי הדתות ובהקשר הפולקלור, בעיקר סביב המסורות ההגיוגרפיות על אודות קדושים, מנהיגים וגיבורי תרבות.² עם זאת הגיבורים שלנו, לפני שהיו מושאי הכתיבה של יצירות ספרות מאת אחרים, היו כמובן מחברים ויוצרים בזכות עצמם. עובדה זו מזמינה לדיון שני מעגלי שיח תיאורטיים נוספים. האחד קשור במושג הפוקויאני 'שם המחבר', שנועד להרחיב את מושג המחבר מן הקשר המובן מאליו שבין היוצר לבין יצירותיו אל קשת הדימויים הרחבה שנקשרה בדמותו בשיחים שונים. וכדברי מישל פוקו: 'שם המחבר אינו יוצא, כמו השם הפרטי, מתוך השיח אל עבר האדם הממשי והחיצוני שיצר אותו, אלא [...] הוא מציג את האירוע של אוסף שיחים מסוים, ומתייחס למעמדם בתוך חברה ובתוך תרבות'.³ מעגל שיח אחר הוא זה האינטרטקסטואלי. הנחת העבודה

2 לדיונים בהגדרת גיבור התרבות או הקדוש ובמאפייניו ראו למשל: O. Rank, *Der Mythos von der Geburt des Helden: Versuch einer psychologischen Mythendeutung*, Wien and Leipzig 1909; L. Raglan, *The Hero: A Study in Tradition, Myth, and Drama*, London 1936; J. Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, New York 1949; ד' נוי, 'ר' שלום שבוי באגדת העם של יהודי תימן', 'ר' רצהבי (עורך), בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל אביב תשכ"ז, עמ' 106–133; ש' צפתמן, בין אשכנז לספרד: לתולדות הסיפור היהודי בימי הביניים, חיפה תשמ"ה; E. Yassif, 'The Medieval Saint as Protagonist and Storyteller: The Case of R. Judah he-Hasid', R. Elior et al. (eds.), *Creation and Re-Creation in Jewish Thought: Festschrift in Honor of Joseph Dan*, Tübingen 2005, pp. 179–192; L. Raspe, *Jüdische Hagiographie im mittelalterlichen Aschkenas*, Tübingen 2006

3 הביטויים הרחבים 'אוסף שיחים', 'חברה' ו'תרבות' רלוונטיים לדעתנו למסורות על אודות משוררי ספרד, הגם שאלה פרוסות בזמן ובמרחב. ראו: מ' פוקו, מהו מחבר? [עם ר' בורת, מות המחבר], תרגום ד' משעני, תל אביב 2005, עמ' 36. לענייננו, לצורך הדוגמה, יהודה הלוי אינו רק מחברם של שירי ציון ואינו רק האדם הממשי ששם פניו אל ארץ ישראל, אלא גם התוצר של כל הדימויים שדבקו בו לימים בספרות ובתרבות, ושקבעו, לא פחות מיצירתו, את מעמדו בויתרון הקולקטיבי. על עיצובו של יהודה הלוי בספרות העברית החדשה ובתרבות העברית החדשה ראו למשל: ורסס, המשורר (לעיל הערה 1) והמאמרים שנכתבו על 'אלה מסעי ר' יהודה הלוי' של יהודה בורלא: ל' חקק, 'אל המחזר דרך יום אתמול: על "אלה מסעי ר' יהודה הלוי" ליהודה בורלא', פעמים, 53 (תשנ"ג), עמ' 46–74; א' בהר, 'מיהודה הלוי ליהודה בורלא: "אלה מסעי ר' יהודה הלוי" והקשר שבין הספרות המזרחית בישראל ובין מסורות הפיוט והמקאמה בעברית בעולם הערבי', ח' פדיה (עורכת), הפיוט כצוהר תרבותי: כיוונים חדשים להבנת הפיוט ולהבנייתו כצוהר תרבותי, ירושלים תשע"ג, עמ' 233–265; ס' בקוויט, 'הספרדיות וקסם ציון ב"אלה מסעי רבי יהודה הלוי" מאת יהודה בורלא, הדור: השנתון העברי של אמריקה (תשע"ג), עמ' 103–108. על עיצוב דמויותיהם של יהודה הלוי ואברהם אבן עזרא בספרות העממית ראו: U. Kfir and D. Rotman, "Separated in Neither Death nor Life": The Folk Traditions Linking Judah Halevi and Abraham

שלנו היא שקיימת זיקה חזקה בין החברה שצרכה (או צורכת) את יצירות הספרות של המשוררים עצמם לבין החברה שסיפרה (או מספרת) על אודותיהם. כלומר מי ששומע או קורא סיפור או שיר על אחד מן המשוררים עשוי גם להיפגש, מלכתחילה או בדיעבד, עם השירים של אותו משורר. לא זאת אף זאת, הוא עשוי לקשור בין יצירת המשורר ליצירה על אודותיו, אפילו אם אין הדבר הכרחי. אם סיפור או שיר מזכיר, ברמז או בגלוי, יצירה מסוימת של אותו משורר – כפי שקורה בסיפורנו – כל שכן שהוא מומין לתהליך הפרשני את הדיון האינטרטקסטואלי. מדובר במעגל של היוון חוזר: שיר יכול להוביל ליצירת סיפור על אודות המשורר, ואותו הסיפור עשוי לפרש מחדש ולהעניק משמעויות חדשות ליצירת המשורר המקורית. במקרים מסוימים הסיפור המאוחר אף עשוי להפוך למרכיב בלתי נפרד מחוויית הקריאה של השיר המוקדם ופרשנותו.⁴

ליצירות הספרות שהיו חלק משמעותי בעיצוב שמות המחברים של משוררינו יש שלושה מאפיינים מרכזיים. ראשית, הן מגשרות על הפער שבין המשורר ליצירתו. כידוע השירה העברית מימי הביניים היא שירה קלסית נוטה מעצם טבעה לעסוק בסוגיות לאומיות ואוניוורסליות באופן א־פרסונלי ועל־זמני. גם במקרים שהשירים – בעיקר שירי החול – מרמזים לדמותו הביוגרפית של המשורר, אופייה הקונוונציונלי של שירת ימי הביניים נוטה לעטוף את הגרעין הביוגרפי בלשון ציורית ובמטבעות לשון מן המוכן. על כן הסתפקות בשירים כשלעצמם עלולה ליצור פער מטריד בין שמו של המשורר, שהוא גלוי ומפורסם, לבין דמותו הקונקרטי, הנתרת עמומה ונטולת הקשר בהיר וספציפי, ביוגרפי, משפחתי, קהילתי והיסטורי. הנחתנו היא שהשירים והסיפורים על אודות המשוררים נועדו בראש ובראשונה למלא את הפער הזה. שנית, שום דמות משורר מאז ימיו ועד היום מעולם לא נשארה במצב גולמי וראשוני, אלא הובנתה נדבך על גבי נדבך באמצעות שירים וסיפורים שסופרו על אודותיה לאורך הדורות. לפיכך יצירה חדשה אינה יכולה לדלג מעל הדורות

ibn Ezra, *Fabula*, 61 (2020), pp. 278–300

4 דוגמה בולטת היא הפיוט 'ונתנה תוקף' ואגדת מותו של ר' אמנון ממגנצא. לקשר בין הפיוט לסיפור על אודותיו ראו למשל: א' מרקוס, 'קידוש השם באשכנז וסיפור רבי אמנון ממגנצא', 'גפני וא' רביצקי (עורכים), קדושת החיים וחירוף הנפש: קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 131–147; ע' יסיף, 'אגדה והיסטוריה: היסטוריונים קוראים באגדות עבריות מימי הביניים', ציון, סד (תשנ"ט), עמ' 187–220. לקשר בין פיוטים אחרים לסיפורים על אודותיהם ראו: L. Raspe, 'Payyetanin as Heroes of Medieval Folk Narrative: The Case of R. Shim'on B. Yis'haq of Mainz', K. Herrmann et al. (eds.), *Jewish Studies between the Disciplines: Papers in Honor of Peter Schäfer on the Occasion of his 60th Birthday*, Leiden and Boston, MA 2003, pp. 354–369

שחלפו ולעמוד רק מול המשורר הימי ביניים ושירתו באופן בלתי אמצעי, אלא היא אף ניוונה ונבנית ממסורות שדבקו בהם לאורך ההיסטוריה ולעיתים מגיבה עליהן. חשוב לא פחות המאפיין השלישי: כל יצירה מאוחרת ניוונה גם מההקשר המידי והמקומי שבו נוצרה. ההדרשות אל המשורר הביניים אינה רק מהלך רטרוספקטיבי אל העבר אלא נועדה גם, אם לא בעיקר, לשרת מטרת אקטואליות בהווה שלה. מנייה וביה אפשר שיצירה זו תהפוך לימים אף היא לנדבך בעיצוב עתידי של דמות המשורר.⁵

בסיפור 'הסימן' ניכרים כל שלושת המאפיינים שמנינו: ראשית, הסיפור, שבשיאו המספר קורא את האזהרות של אבן גבירול לשבועות, מגשר על הפער בין הפיוט, שעוסק במניין המצוות ואינו דבר מפורש על אבן גבירול עצמו, חייו ואישיותו, לבין דמותו, שמקבלת בסיפור עומק וחיות ומופיעה במלוא הדרה לנגד עיניו של המספר.⁶ שנית, הסיפור נבנה ממסורות קודמות שעסקו באבן גבירול או באזהרותיו, מגיב עליהן ואף מוסיף עליהן נדבך. ושלישית, הסיפור רותם את אבן גבירול כדי לומר דבר מה אקטואלי על הקשרו ההיסטורי המידי באמצע שנות הארבעים של המאה העשרים.

ב. הסיפור

הסיפור 'הסימן' מאת ש"י עגנון, פורסם בשתי גרסאות: הראשונה והקצרה פורסמה באביב 1944, כשהגיעו השמועות הראשונות על גורלה של יהדות גליציה ובפרט על גורלם של יהודי בוצ'אץ' בשואה. הגרסה השנייה והארוכה של הסיפור פורסמה בשנת 1962, בקובץ 'האש והעצים'.⁷ סיפור זה על שתי גרסתיו הוא אחד הסיפורים

5 דוגמה מפורסמת היא אגדת מותו של יהודה הלוי בירושלים, אשר נדפסה לראשונה בשנת 1586 בספרו של גדליה אבן יחיא 'שלשלת הקבלה', ואשר הפכה ברבות הימים למוטיב מרכזי ביצירות הספרות אשר נכתבו על יהודה הלוי, למשל בידי היינריך היינה, מיכה יוסף לוזונון (מיכ"ל) ועגנון.

6 אזהרות לשבועות הוא פיוט ארוך המונה את תרי"ג המצוות שבתורה. להלן ננקוט לשון רבים לתיאור פיוט האזהרות, כמקובל בספרות המחקר.

7 ש"י עגנון, 'הסימן', מאזניים, יח, ב-ג (אייר תש"ד), עמ' 104; הנ"ל, 'הסימן', הנ"ל, האש והעצים (כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ח), ירושלים ותל אביב תשכ"ב, עמ' רפג-שיב. גרסה שלישית עם תיקונים קטנים פורסמה לימים ב'עיר ומלואה' וכן בקובץ: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון: מהדורה מחודשת עם תיקונים שנמצאו בעזבונו של המחבר, ח, ירושלים תשנ"ח, עמ' 229-256. כל ההפניות לסיפור במאמר זה הן מתוך 'האש והעצים', אלא אם כן מצוין אחרת.

היחידים, וככל הנראה המפורש ביותר, שבו הגיב הסופר על אימי השואה.⁸ ובלשון הסיפור:

אפשר עיר מלאה תורה וחיים אפשר נעקרת פתאום מן העולם וכל יושביה כולם זקנים ונערים אנשים נשים וטף נהרגו ועתה כל העיר דוממה, כל נפש מישראל אין בעיר (עמ' שב).

בגרסה הארוכה מגיעות השמועות על חורבן העיר אל המספר, שהוא בן דמותו של הסופר, היושב באחת משכונותיה החדשות של ירושלים.⁹ מתוך מציאות ירושלמית זו של התחדשות ובנייה הוא מפליג במחשבותיו אל העיר שהייתה ואיננה, ומתאר את מראותיה ואת חייה השוקקים – הגנים והיערות שמחוץ לעיר, הנהר החוצה אותה, הבאר הסמוכה אל בית הוריו, בתי כנסיות ובתי מדרשות ובייחוד הקלויז ובית המדרש הישן, בעלי בתים ופשוטי העם, תינוקות המושכים את אבותיהם אל בתי הכנסת, אביו ואימו, החזן הזקן, חיים השמש, שלום הסנדלר, הגרף פוטוצקי. עגנון מתאר תמונת חיים שלמה, 'עיר ומלואה', כלשונו:

עצמתי את עיני, שאם אני עוצם את עיני כביכול בעל בית אני על העולם ואני רואה מה שאני מתאוה לראות. בכך עצמתי את עיני וקראתי לעירי לעמוד לפני, היא וכל יושביה, היא וכל בתי התפילה. העמדתני לפני כל אדם במקומו היכן היה יושב והיכן היה לומד והיכן ישבו בניו וחתניו ונכדיו, שבעירי שלי היו הכל באים לתפילה [...] לא חיסרתי שום מקום קדוש שבעירי ולא שום אדם. לא בכח הזוכר עשיתי זאת, בכח בתי כנסיות ובתי מדרשות עשיתי זאת, שכיון שבתי כנסיות ובתי מדרשות עומדים לפני באים כל באיהם ועומדים לפני [...] ואף אני עומד הייתי בתוך עירי עם כל אנשי עירי, כאילו זמן תחיית המתים הגיע (עמ' שג).

הסיפור מפליג גם אל מחוזות (שלכאורה) רחוקים בתכלית: לצד העיר החרבה מעמיד עגנון במפתיע את מסורת הפיוט ובמיוחד את דמותו של שלמה אבן גבירול:

פייטנים הרבה עמדו לישראל, שפייטו את התפילות וחזקו את לבם של ישראל בפיוטיהם והיו סרסורים טובים בין לבותיהם של ישראל ובין אביהם שבשמיים. ואף אני בעיני בבואי לבקש על נפשי לפני צורי ויוצרי דבריהם של רבותינו

8 ד' לאור, ש"י עגנון: היבטים חדשים, תל אביב תשנ"ה, עמ' 60–97.

9 אף שהסיפור אינו נוקב בשם השכונה, ניתן לשער שהכוונה לתלפיות. בשל הזהוי הברור של עגנון עם המספר, נכנה אותו מכאן ואילך: הסופר.

הפייטנים משוררי הקודש הם לי לפה ובייחוד שירי רבינו שלמה בן גבירול נוחו נפש (עמ' רצב).

בהמשך מתייחס המספר גם לפיוטים מסוימים מאת הפייטן: הרשות לנשמת 'שחר אבקשך', הגאולה 'שְׁבִיָּה עֲנִיָּה בארץ נְכַרְיָה' והאזהרות לחג השבועות.¹⁰ עלילת המסגרת של הסיפור מתרחשת בליל חג השבועות, מלאחר חצות היום ועד לילו, והיא מדלגת בין העיר החרבה מכאן לעיר הנבנית מכאן ולמסורת הפיוט וחזור חלילה. התנועה המעגלית בין בוצ'אץ', ירושלים והפייטן הספרדי נשורת בסיפור לכל אורכו: במהלך כל אותו היום הסופר מעלה בזיכרונו את מראותיה של העיר בוצ'אץ', אנשיה וחוויות מילדותו, ואגב כך נזכר למשל בסידור התפילה שקיבל מאביו בילדותו ובהתרגשות שאחזה בו כשקרא את הפיוט של אבן גבירול 'שחר אבקשך צורי ומשגבי'; הוא נזכר עוד כי היה מדמיין בילדותו את 'הצדיק הזה, כשהוא עומד ממיטתו בליל סועה וסער', וכן ששמע בבית המדרש הגדול את הפיוט 'שביה ענייה בארץ נכריה' מפי החזן הזקן, וכיצד 'קפץ לבו משמחה' כשגילה שמחברו 'הוא ר' שלמה מן הסידור שלו'. בהמשך הולך הסופר אל בית הכנסת כדי לקרוא, כהרגלו מדי שנה, 'בספר האזהרות שיסד רבינו שלמה בן גבירול נוחו נפש על תרי"ג מצוות' (עמ' רצב–רצג), והוא מגיע אל שיאו כאשר הפייטן המנוח מתגלה לפני הסופר ומחבר על אתר פיוט חדש להנצחת הקהילה שנספתה (עמ' שח–שיא). תשומת לב מחקרית לא מעטה ניתנה לסיפור 'הסימן'.¹¹ חוקרים הדגישו את

10 ראו בהתאמה: שלמה אבן גבירול, שירי הקדש, א, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"א, עמ' 79; ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 494–495, 392–441.

11 למחקרים על אודות 'הסימן' – בדרך כלל בהקשרים רחבים – ראו למשל: ב' קורצווייל, 'סיפור ביניים אפי אחרי העקידה', הארץ, 27 ביולי 1962, עמ' 10, 15 (נדפס שוב: הנ"ל, 'האש והעצים', הנ"ל, מסות על סיפורי ש"י עגנון, ירושלים ותל אביב תשל"ל, עמ' 311–327); ה' ויס, דיוקן הלוחם: עיונים על גיבורים וגבורה בסיפורת העברית של העשור האחרון, רמת גן תשל"ה, עמ' 238–241; ש' כ"ץ, פיתוחים פתוחים ואטורים: עיוני מחקר ביצירת ר' שלמה אבן גבירול, ירושלים תשנ"ב, עמ' 289–296; ח' יעור-קסט, 'בין חילון למיסטיקה – גישה מקוטבת לנושא השואה ב"שירה" וב"הסימן"', ה' ויס וה' ברזל (עורכים), חקרי עגנון: עיונים ומחקרים ביצירת ש"י עגנון, רמת גן תשנ"ד, עמ' 340–377; לאור (לעיל הערה 8); מ' גרנות, 'חג השבועות המעומת עם זכרון השואה בסיפורו של עגנון "הסימן"', מחקרי חג, 7 (תשנ"ו), עמ' 182–185; א' מינץ, 'בין שואה ומולדת: "הסימן" לש"י עגנון כסיפור הקדשה', א' שפירא, י' ריינהרץ וי' הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים תש"ס, עמ' 317–335; ע' לוינס, 'שירה ותחייה: הערות על עגנון', המעורר, 12 (2000–2001), עמ' 66–72; ש' רוסס, 'פייטנים ופיוטיהם באספקלריה של יצירת עגנון', א' חזן וי' יהלום (עורכים), לאות וזכרון: מחקרים בשירה העברית ובמורשת ישראל: ספר זכרון לאהרן מירסקי, רמת גן תשס"ו, עמ' 429–443; מ' ארבל, 'המשכיות ושבר בוהות הלאומית ביצירת עגנון: "אורח נטה ללון", "המכתב"

ההקשרים הביוגרפיים של הסיפור, המספר על חורבנה של יהדות בוצ'אץ', עירו של עגנון בגליציה, ודנו בסיפור גם בהקשרו ההיסטורי הרחב ובזיקה לסוגיית הזיכרון וההנצחה של השואה. חוקרים אחדים הדגישו במיוחד את חג השבועות, שבעיצומו מתרחש הסיפור, וקשרו את הסיפור ואת התגלות המשורר המת בשיאו למסורת מיסטיות שקשורות בחג. חוקרים אחרים עסקו לאור הסיפור בשאלות חילון ואמונה או במתח שבין העולם היהודי המסורתי לבין ההתחדשות הלאומית בארץ ישראל. כמה מן המחקרים שעסקו בסיפור אף נדרשו, כמתבקש, לדמותו של שלמה אבן גבירול ולפיוטיו המוזכרים בו, 'שחר אבקשך' ו'שביה עניה'. הייתה גם מי שמצאה בסיפור רמזים לפיוט שלישי מאת המשורר, הוא הפיוט 'שפל רוח, שפל ברך וקומה'. ואולם כל המחקרים הללו, ואפילו אלה שהתעמקו בדמות הפייטן ובפיוטיו, הזניחו את האזהרות, שכאמור הסיפור כולו מוביל לאמירתן, ושבההלכה מגיע הסיפור לשיאו עם התגלות הפייטן. דרך אגב, בגרסה הקצרה זה הפיוט היחיד המוזכר בשמו, והדבר מבליט עוד יותר את שתיקת המחקר באשר לאזהרות.

ג. שלמה אבן גבירול: שם המחבר

לטענתנו המפתח להבנת הסיפור נעוץ בשם המחבר של אבן גבירול, ויש בו גם להסביר את ההטיה של מפרשי 'הסימן' באשר לאזהרות. שם המחבר של אבן גבירול שממנו יוצאות הקריאות השגורות בסיפור הוא זה שעוצב בעיקרו במחקר הספרות העברית של ימי הביניים, ואשר אינו מחשיב בדרך כלל את האזהרות כיצירתו הבולטת של אבן גבירול, אם לא פחות מכך. למשל בספר היסוד הפנורמי של חיים שירמן 'תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית' פטר המחבר את האזהרות הארוכות של

ו"הסימן", ג' נבו, מ' ארב'ל ומ' גלזומן (עורכים), עתות של שינוי: ספרות יהודית בתקופה המודרנית: קובץ מאמרים לכבודו של דן מירון, קריית שדה בוקר תשס"ח, עמ' 173–208; ר' אליאור, 'שמואל יוסף עגנון והמסורת המיסטית', כיוונים חדשים, 22 (תש"ע), עמ' 222–241; נ' בן-דב, חיים כתובים: על אוטוביוגרפיות ספרותיות ישראליות, ירושלים תשע"א, עמ' 31–52; מ' ארב'ל, 'החזנית העצובה מרים דבורה וחזנים אחרים בסיפורי עגנון: "החזנים", "לפי הצער השכר", "עיי"ן גימ"ל, ב (תשע"ג), עמ' 108–130; ג' שחר, גופים ושמות: קריאות בספרות יהודית חדשה, תל אביב תשע"ו, עמ' 235–258; O. Münz-Manor, 'El'azar', berabbi Qillir: A Late Antique Poet and his Cultural Legacy', J. Yeshaya, E. Hollender and N. Katsumata (eds.), *The Poet and the World: Festschrift for Wout van Bekkum on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday*, Berlin 2019, pp. 93–106 א' שמידמן וע' סנובל, 'הגרסה המורחבת של "איברי המשיח" מאת ש"י עגנון: מבוא ומהדורה מדעית', מחקרי ירושלים בספרות העברית, לא (תש"ף), עמ' 279–311.

אבן גבירול בהערת אגב קצרה, ואף הבליע אותן ברשימת פיוטים של אבן גבירול העוסקים במה שכינה בלשון המעטה 'נושאים שמצד מהותם לא התאימו לעיצוב שירי'.¹² לעומת זאת כגולת הכותרת העמיד המחקר את יצירתו המונומנטלית של אבן גבירול ליום כיפור 'כתר מלכות', ולצידה את פיוטיו ה'אישיים' (בעיקר מסוגת הרשויות) והלאומיים.¹³ בשירת החול התמקד המחקר במיוחד בשירי המעניקים הצצה לעולמו הפרטי, החל משיריו על המסע אל החוכמה וכלה בשירי הריב והתלונה שלו. למקום מיוחד זכו שירי המחלה שחיבר.

דגשים אלו לא נשארו נחלתו הבלעדית של המחקר אלא חלחלו ועיצבו את דמותו של אבן גבירול גם ביצירות המודרניות שהוקדשו לו, ואשר עוסקות בעיקר במתח שבין הארצי והשמיימי, ברגעי הסבל וההתעלות. למשל שירו של יעקב כהן 'בן גבירול' מדבר על 'מְדוּי הבשר' של המשורר מצד אחד ועל נפשו ה'הומה ושוקקת אל על' מן הצד האחר. ברוח זו כתב יהודה עמיחי את שירו 'אבן גבירול', שמתחיל במילים הקשות 'פעמים מוגלה, פעמים שירה, תמיד משהו נפרש, תמיד כאב', ושמדבר בהמשכו על עיני המשורר ה'חדות כפותחנים [אשר] פתחו סודות כבדים'. דוגמה אחרת למתח שבין הגופניות האומללה של המשורר לבין שאיפותיו הרוחניות מופיעה ברומן של דליה חושן על שמואל הנגיד. חושן המחזיה מפגש בין הנגיד רם המעלה לבין המשורר הצעיר והחולני בבית המדרש בגרנדה, והוסיפה על תכונותיו של אבן גבירול מזג חם ונוח לכעוס:

'ברוך בואך, שלמה, לגרנדה', בירכו שמואל ולחץ את ידיו הרזות של הצעיר, ראה שנבעת ושאלו בחביבות: 'ומדוע זה אתה נחבא, ולא באת אלי עד עכשיו?' 'אינני יודע להלך בארמונות מלכים, אדוני', ענה אבן גבירול בשפל קול, והצביע על בגדיו הבלויים [...] 'בתורת הבריאה הייתי עסוק... הוסיף בלחש. 'כן... ראיתי שראשך נתון בשמים העליונים'. נתן שמואל זרועו על כתפי הבחור והוליך אותו אל החדר הקשתי, כשמבטי המעתיקים [של כתבי הקודש בבית המדרש] מלווים אותו, משתוממים מה מצא רב שמואל בכלי מכוער זה. שלמה רואה את מבטם, ולבו רוטט. לו, לו ראו בי מלבד צורתי. שמואל, שחש ברתחת הדם המבעבע הודרו להכניס את הגבירולי לחדר ולסגור את הדלת, לפני שיקלל זה בכעסו את עובדיו העובדים בקודש.¹⁴

12 ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, בעריכת ע' פליישר, ירושלים תשנ"ט, עמ' 312–313.

13 יוצא מן הכלל ספרו של זאב ברויאר, שהקדיש לאזהרות דיון מפורט. ראו: ז' ברויאר, שירת הקודש של ר' שלמה אבן גבירול: תוכן וצורה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 344–358.

14 ראו בהתאמה: י' כהן, 'ראשים', מאונים, ג (תרצ"ה), עמ' 437–440; 'עמיחי, 'אבן גבירול',

את האזהרות של אבן גבירול פטרה המחברת בשורות קצרות (המכוונות ככל הנראה לאזהרות המוקדמות שלו, המתחילות במילים: 'אלהיך אש אוכלה'): 'כבר פשטה ה"אזהרה" גם בבתי הכנסיות שבדרום, אלא ש[שמואל הנגיד] לא כל כך התרשם ממנה'.¹⁵

לעומת כל זאת, עגנון התייחס בסיפורו 'הסימן' למסורת אחרת בעיצוב שם המחבר אבן גבירול. אך דומה שהדגשים הנזכרים במחקר ובספרות זוהו עם אבן גבירול עד כדי כך שהייחודיות של עגנון לא זכתה לתשומת הלב, והחוקרים מצאו בסיפור סימנים לשם המחבר של אבן גבירול כפי שהתקבל במחקר: למשל גילי שחר במאמרו על 'הסימן' עסק באריכות בפיוטים 'שחר אבקשך' ו'שביה עניה', ואף התייחס לשירים ופיוטים אחרים של אבן גבירול שאינם מוזכרים ב'הסימן' וכן לסיפור חייו. מכל אלה הוא גזר את דיוקנו של אבן גבירול – 'דיוקן של משורר, אמן מיוסר וכעסן שגופו – גוף פצע, המקדיש את עצמו לשירה וללימוד'.¹⁶ כאמור דיוקן זה מקביל לדגשי המחקר השגור של אבן גבירול, אך דומה שהוא רחוק מתיאורו של המשורר בסיפור,

הנ"ל שירים 1948–1962, ירושלים ותל אביב תשל"ז, עמ' 26; ד' חשן, שמואל הנגיד אבן נגרילה: רומן היסטורי, אזור תשע"ו, עמ' 387. עוד על אבן גבירול בספרות המודרנית ראו: ש' ערענבורג, "עדה התאנה", הכרמל, 21 בנובמבר 1869, עמ' 55–56; י' זילברשלאג, 'שלמה אבן גבירול', מ' ריבולוב וצ' שארפשטיין (עורכים), ספר השנה ליהודי אמריקה, ניו יורק תרצ"א, עמ' 30–32; א"צ גרינברג, "השיר והסיף", מצודה, 2 במאי 1937, עמ' 2; ח' הכפרי, 'מות רבי שלמה אבן גבירול – אגדה', הד המזרח, 16 בינואר 1950, עמ' 11; מ' בן מנחם (שלנגר), "הלילה האחרון של שלמה בן גבירול בסרגוסה", חסד ערבים: שירים ופואמות, ירושלים תשי"א, עמ' 132–142; א' מאנגער, 'אבן גבירול', הנ"ל, ליד און באלאדע, ניו יורק 1952, עמ' 481 (נוסח עברי: א' מאנגר, 'אבן גבירול', תרגום י' עידן, דבר, 27 באוגוסט 1971, עמ' 13); י' רימון, 'כתור לי כתריך אבן גבירול', שערים, י"ד ניסן תשי"ח, עמ' 1; מ' דלוז'נובסקי, 'המשורר העברי בוואלנסיה הספרדית', הצפה, י' חשון תשכ"ו, עמ' 4; ג' זרובבל, 'אבן גבירול', בעמק שילה: שירים, תל אביב תשל"ד, עמ' 71; י' טברסקי, 'שלמה אבן גבירול', הנ"ל (עורך), את אשר בחרתי, תל אביב תשל"ח, עמ' 312–318; ש' גלזומן, המשורר מסרגוסה: סיפור חייו של המשורר שלמה בן יהודה אבן גבירול, ירושלים תשל"ח; י' אבן-שושן, 'בריאה: מעשה בשלמה אבן גבירול המשורר שברא אישה (מחזה)', תאטרון, 6 (2001), עמ' 20; ר' היימן, 'אחותו של אבן גבירול', בגלל, 11 (2014), עמ' 1–21. סיפור קצר על שלמה אבן גבירול משולב בסיפורו של עגנון 'עדו ועינים': ש"י עגנון, עד הנה, ירושלים ותל אביב תשל"ג, עמ' שמח.

15 חשן (שם), עמ' 386; לפיוט 'אלהיך אש אוכלה' ראו: אבן גבירול, שירי הקודש, מהדורת ירדן (לעיל הערה 10), ב, עמ' 372–391. עוד על הפיוט הזה ראו: ברויאר (לעיל הערה 13); W. Van Bakkum, 'Your God is a Consuming Fire: A Poem for Shavuoth by Solomon Ibn Gebirol', K. De Graef (ed.), *Ba'al milim: liber amicorum Julien Klener*, Ghent 2004, pp. 213–232

16 שחר (לעיל הערה 11), עמ' 247.

ש'תוארו כתואר מלך' (עמ' שח), והוא 'ראש משוררי הקודש' אשר 'ירד מהיכל השירה' (עמ' שי), ושמשכת חייו המיוסרת אינה באה בו לידי ביטוי. למרות מרכזיותן בעליה, הפחית שחר ממשקלן של האזהרות שאינן קשורות לדיוקן שצייר. הגדילה לעשות שרה כ"ץ, שכתבה בהקשר לסיפורנו שאבן גבירול היה 'בעל ייסורים גדול וגם מצורע, חולי שבעיני עגנון נחשב לשיא הסבל הפיזי האנושי שמראהו מתועב ודוחה', וש'היה קורבן עולה תמידי על מזבח "האש והעצים" של גופו ופצעיו שותתי הדם והמוגלה'. את היעדרם של כל אלה מן התיאור של אבן גבירול בסיפור הסבירה כ"ץ בכך ש'עגנון עשה כאן מעשה מופלא כשהעלים מסיפורו על אבן גבירול את העובדה שהפייטן היה נגוע במחלת עור קשה'.¹⁷ גם כ"ץ לא נדרשה למקומן המרכזי של האזהרות בסיפור.

בדברים שלהלן נטען שעיצוב דמותו של אבן גבירול בסיפור ה'סימן' מתאים למסורת אחרת של שם המחבר והדימוי של אבן גבירול. גם מסורת זו יסודה ביצירתו של הפייטן, אך לא בוו הנרמות או הנעדרת מהסיפור, אלא דווקא באזהרותיו, שהסיפור כולו מגיע לשיאו בעת אמירתן. זוהי מסורת ארוכה ונמשכת, ויש בה כדי לענות על השאלה מדוע בסיפור ששיאו בהתגלות של שלמה אבן גבירול, נדרש עגנון דווקא לאזהרותיו. מסורת זו אף עשויה להסביר מה לאזהרות ולסיפור המתמודד עם זיכרון קהילת בוצ'אץ' שנספתה בשואה.

ד. האזהרות והתקבלותן

פיוטי האזהרות הם פיוטים ארוכים המונים את תרי"ג המצוות שבתורה, מצוות עשה ומצוות לא תעשה, ובדרך כלל הם נועדו להיאמר בתפילת מוסף של חג השבועות. ראשיתה של הסוגה בתקופת הגאונים, בפיוטי אזהרות של פייטנים אנונימיים, והמשכה בפיוטים של פייטנים הידועים בשמם. מקורות רבים מימי הביניים ואף מאוחרים יותר מעידים על ההתקבלות הגורפת של פיוטי האזהרות ועל תפוצתם הרחבה.¹⁸ האזהרות של אבן גבירול היו אחת הדוגמאות הפופולריות ביותר של הסוגה,

17 כ"ץ מצאה את הקשר בין מחלת העור של אבן גבירול לסיפור 'הסימן' בביטוי 'קוד יִשְׁחִית בְּשָׂרִים, כְּתָבָם עַל לְחֵינֵינוּ לְסִימָן'. הביטוי מופיע בשיר שראשיתו הקטועה היא [...] את כל' (שלמה אבן גבירול, שירי החול, מהדורת ח' בראדי וח' שירמן, ירושלים תשל"ה, עמ' 60).
ראו: כ"ץ (לעיל הערה 11), עמ' 293.

18 מ' זולאי, 'אזהרות', האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים תש"י, טורים 346–347; מחזור שבועות: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תש"ס, עמ' יא–לח. לאזהרות בספרד ראו: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 383–385. עוד על סוגת האזהרות ראו שם במפתח. על האזהרות של אבן גבירול ראו:

וקהילות רבות אימצו אותן ואף דחו מפניהן מסורות קודמות שהיו נקוטות בידיהן.¹⁹ על החשיבות הרבה של האזהרות של אבן גבירול מעידים גם פירושים רבים וארוכים שנתחברו עליהן.²⁰ האזהרות של אבן גבירול אף זכו לתרגומים ללשונות היהודים: ערבית-יהודית, פרסית-יהודית וספרדית-יהודית.²¹ אמירת האזהרות של אבן גבירול עד ימינו מתועדת במקורות רבים.²² תיאור צבעוני במיוחד של אמירת האזהרות בסעודה חגיגית בצוהרי חג השבועות בחלף בראשית המאה העשרים מתואר ברומן של חיים סבתו 'כעפעפי שחר':

סעודה זו סעודת האזהרות נקראה ולא היה עושה אותה אלא נשיא הקהל [...] ומה היתה סעודת האזהרות? מפאת החום ערכו את השולחן בחצר, פרסו עליו מפה לבנה מרוקמת פרחים כחולים עדינים, וערכו אותה במעדנים לכבוד היום. בְּקִלְוֹה נוטפת דבש, רוז בְּעֶסֶל (אורז בדבש), עוגיות 'מְעֵמוּל' ממולאות פיסטוק חלבי וטבולות ב'בִּטִיף', הקצף החלבי הדביק והמתוק. עוד העמידו על השולחן כדי חלב, צנצנות לְבִנָּה וקנקנים של שְׂרֵבֶת לוז (מיץ שקדים לבן). הריח העדין של המעדנים התערב בריח העשבים שגדלו בחצר. הציבור ישוב מסביב, חן של שבועות שפוך עליו, והוא קורא בזמרה אזהרות אבן גבירול.²³

עדות חשובה לדומיננטיות של האזהרות ביצירתו של אבן גבירול ולתפקידן המשמעותי ביצירת הדימוי שלו עולה גם ממסורות עממיות ומסיפורים שהאזהרות עומדות במרכזם, ומוצגות בהם כיצירתו המשמעותית ביותר של הפייטן. לסיפורים אלה חשיבות רבה בדיננו בשם המחבר של אבן גבירול ולפרשנות שאנו מציעים לאורו לסיפור 'הסימן'.

ברויאר (לעיל הערה 13).

19 א' ישראל, 'פירוש האזהרות לר' שלמה אבן גבירול', כתבי ר' משה אבן תיבון, מהדורת ח' קרייסל, ק' סיראט וא' ישראל, באר שבע תש"ע, עמ' 266.

20 דוד אברהם מנה כעשרה פירושים שנכתבו על האזהרות. ראו: אזהרות רבינו שלמה אבן גבירול עם פירוש נר מצוה, מהדורת ד' אברהם, ירושלים תש"ע, עמ' 15-16.

21 שם, עמ' 16, הערה 10. אברהם הזכיר את התרגומים לערבית-יהודית ולספרדית-יהודית. באתר 'כתיב: האוסף הבינלאומי של כתבי יד עבריים דיגיטליים' יש גם תרגומים לפרסית-יהודית.

22 כך העיד למשל הרב אליהו דנינו: 'נהגו בכל קהילות ישראל מיוצאי עדות המזרח לומר בשבועות את האזהרות [...] הנוסח הנפוץ ביותר הוא של רבי שלמה אבן גבירול', ובהמשך דבריו סקר הבדלים בין העדות באשר לזמן אמירת האזהרות. ראו: א' דנינו, 'לקט לשבועות', א"ד יעלה: ספר וזכרון, ירושלים ובני ברק תשנ"ט, עמ' תקעב.

23 ח' סבתו, כעפעפי שחר: מעשה בעזרא סימן טוב, תל אביב 2005, עמ' 75-77.

משה אבן תיבון כתב בהקדמה לפירושו לאזהרות כי מן 'הנראה [ש]המצוות עשה עשה בנערתו ומצוות לא תעשה עשה בסוף ימיו'.²⁴ כלומר לפי אבן תיבון האזהרות הן פיוט ייחודי, שזמן חיבורו מקביל לביוגרפיה של המשורר, ובכך הוא מקבל משמעות מיתית כמעט, כיצירת חייו שליוותה אותו מנעוריו עד ערוב ימיו. גרסה אחרת לזמן החיבור של האזהרות מופיעה בחיבור הפסידוֹ-היסטוריוגרפי של החכם המצרי מן המאה השבע עשרה יוסף סמברי, 'ספר דברי יוסף': 'רבי שלמה ה' גבירול היה בעיר סרגוסה והיה חכם גדול ומדקדק ומשורר נפלא, ועשה האזהרות של חג השבועות והוא בן שש עשרה שנה'. דומה שסמברי ביקש לומר את כל הידוע לו על אבן גבירול, אך את כלל יצירתו סיכם בהכללות גסות ('חכם גדול', 'מדקדק', 'משורר נפלא'), ורק לאזהרות ייחד מקום של כבוד.²⁵ לִכך הסמיך סמברי שני סיפורים עממיים על אבן גבירול. באחד מסופר כי הוא ניצח משורר ערל בתחרות שירה ששפט בה סוס; הסוס לא הרים את ראשו מן השוקת כל אימת ששר הערל, אך זקף את ראשו וחייד את אוזניו כשפתח אבן גבירול את פיו. הסיפור השני והמפורסם יותר מספר כי אבן גבירול נרצח בזמן ש'היה הולך בדרך והוא יחידי וכינור בידו והיה כנגן המנגן'. הרוצח טמן את גופתו במקשת אבטיחים, אך סופו שמעשהו התגלה כשצמח בשדה אבטיח פלאי רווי דם. בגרסאות אחרות של הסיפור הזה מדובר על תאנים ולפעמים על רימונים.²⁶ מסורות עממיות נוספות על אודות אבן גבירול שקושרות אותו לאזהרות מופיעות ברשימות קברי צדיקים בארץ ישראל ובעדויות של נוסעים וצליינים. באלה נזכרת שוב ושוב מערת קבורה שנמצאת בכפר כבול, כפר מוסלמי בגליל המערבי, מערה שלמרבה ההפתעה מסתופפים בה זה לצד זה שלושה משוררים ספרדים: שלמה אבן גבירול, יהודה הלוי ואברהם אבן עזרא.²⁷ החוקרים כבר דחו מכול וכול את האותנטיות של הקבר ואת זיהויו עם המשוררים, שלפחות שניים מהם מעולם לא ביקרו בארץ ישראל.²⁸ אך אין הדבר מפחית מחשיבות הציון, המשמש עד

24 ישראל (לעיל הערה 19), עמ' 281. מתבקש להשוות זאת למימרה על שלמה המלך, שבנעוריו חיבר את שיר השירים ובזקנתו את קהלת. ראו: שיר השירים רבה א, א, י.

25 'סמברי, ספר דברי יוסף, מהדורת ש' שטובר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 190–191. לפי עדותו, בראש העתקת האזהרות שהייתה ברשותו נכתב השיר 'אני השר והשיר לי לעבד' (לפי גרסתו: 'אני השיר') שבו מציין הדובר שהוא בן שש עשרה.

26 ראו למשל, בהתאמה: ג' אבן יחיא, ספר שלשלת הקבלה, ונציה שמ"ו, דף לט ע"ב; אסע"י 3243.

27 בחלק מן המקורות מזהים עם הקבר שני משוררים בלבד: במקומים שבהם יהודה הלוי ואברהם אבן עזרא, ובמאחרים – שלמה אבן גבירול ואברהם אבן עזרא. עוד על מסורת זו ומשמעותה ראו: כפיר ורוטמן (לעיל הערה 3).

28 למשל יהושע פראוור קבע שזיהוי הקבר עם המשוררים נשען על 'מסורת מזויפת'. ראו:

ימינו אתר עלייה לרגל, ומחשיבות הסיפורים שסופרו על אודותיו. למשל צליינים שביקרו בקבר הביאו אגדות מקומיות על מנורת שמן שדולקת באתר דרך קבע להוציא לילה אחד בשנה, ליל תשעה באב, ובאותו לילה נשמעת יללה מסמרת שיער היוצאת מן המערה, שהיא עצמה הולכת ונמשכת עד ירושלים.²⁹ מסורת זו חשובה מאוד לענייננו מפני שגם בעדויות על אודותיה אבן גבירול נזכר פעמים רבות כמי ש'עשה אזהרות' ויותר מכך כ'בעל האזהרות' וכיוצא בזה.³⁰

מרכזיות האזהרות בשם המחבר אבן גבירול באה לידי ביטוי במיוחד באגדה אטיולוגית שמגוללת את נסיבות חיבורן. סיפור זה הובא בספרו של אברהם מאיר הברמן 'תולדות הפיוט והשירה', והברמן – שהיה ידידו של עגנון – ייחס אותו לכתב יד תימני עלום.³¹ על פי הסיפור כאשר היה אבן גבירול תלמיד ישיבה בן שמונה עשרה, הגיעה לפרקה בתו של ראש הישיבה שבה למד, והרב, לאחר הפצרות רבות מסביבתו ניאות לחתנה, אך העמיד תנאי: בידה של הבת יזכה מי שייתן לו 'פרי חדש'. אבן גבירול נרתם למשימה, אך לא כתב חיבור פרשני, הגותי או הלכתי, כפי שאולי ציפה הרב, אלא את פיוט האזהרות הארוך שלו, ועם תום המלאכה השליך את היצירה אל תוך הארובה בבית הרב. בבוקר מצא הרב את האזהרות, הכיר בהן שהן של אבן גבירול – אולי על סמך שני האקרוסטיכונים השמיים בפיוט (ראו בהרחבה להלן) – והשיא לו את בתו בערב חג השבועות, שלכבודו נכתבו האזהרות.

ככל הסיפורים האלה אבן גבירול מעוצב בראש ובראשונה כמשורר:³² מסיבה זו

²⁹ 'פראור, תולדות היהודים בממלכה הצלבנית, ירושלים תשס"א, עמ' 150, הערה 39.

³⁰ ראו למשל: ח' הורוביץ, 'חבת ירושלים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 145.

³¹ ראו למשל, בהתאמה: ח' בן-עטר, אגרות ותשובות, בני ברק תשע"ב, עמ' קס-קסב; אגרת מספרת יחסותא דצדיקי דארעא דישראל, מנטובה תל"ו, דף 33. נוסף על הסיפורים הנוכחים וההערות הקצרות מעל השירים בדיוואן, מצאנו עוד שני סיפורים עממיים על אבן גבירול; האחד הוא הסיפור הידוע על המשורר ש'ברא אשה והיתה משרתת אצלו' (י"ש דלמדיגו, מצרף לחכמה, בסיליאה שפ"ט, עמ' 49), והסיפור השני הוא על אבן גבירול המת שהתגלה ליהודי בחלום והורה לו וליהודי ולנסיה להימנע מלרחוץ בבית המרחץ המקומי שנבנה מעל לקברו. הסיפור פורסם לאחרונה בתוך: ע' יסיף, 'מוזיכרונות ספרד: אגדה והיסטוריה בקובץ סיפורים בכתב יד מן המאה ה'ט"ז', ספונות, כז (תשפ"ב), עמ' 375-447; לסיפור ראו שם, עמ' 419.

³² שני הסיפורים האלה אינם קשורים לאזהרות, ולא נזכר בהם גם שום שיר אחר. א"מ הברמן, תולדות הפיוט והשירה, א, רמת גן 1970, עמ' 179.

³³ בכמה מקורות תואר אבן גבירול לא רק כמשורר אלא כגדול המשוררים. לדוגמה במסורת עממית על קברו של יהודה הלוי בצפת נאמר עליו: 'הרב יהודה בר שמואל המשורר הגדול שאין כמוהו, חוץ מר' שלמה בן גבירול שלא קם כמוהו לפניו ואחריו' (א' זכות, ספר יוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאוסקי, לונדון ואדינבורג תר"ז, עמ' 219). על אבן גבירול ככביר המשוררים ראו גם: י' אלחריזי, תחכמוני או מחברות הימן האורחי, מהדורת י' יהלום

הוא עורר קנאה (ואף נרצח); בזכות כישרונו השירי הוא מצא את זיווגו; וזו אף הסיבה שהביאה אותו להסתופף במערת קבורה לצד שני משוררים ספרדים אחרים. יתר על כן, בכל המסורות האלה אבן גבירול אינו רק משורר אלא מזוהה עם פיוט מסוים – האזהרות לשבועות. זיהויו עם האזהרות חזק עד כדי כך שהוא נקרא על שמן – בעל האזהרות.³³ לא זו אף זו, הזיהוי של אבן גבירול עם אזהרותיו רווח אפילו בהקשרים שרחוקים מאוד מן האזהרות עצמן (כפי שבולט במיוחד בהתייחסויות לציון קברו שבכבול). על דרך המינח של פוקו נוכל לומר כי 'בעל האזהרות' איננו רק כינוי של אבן גבירול אלא מרכיב מרכזי בשם המחבר שלו. עם זאת הפופולריות הרבה של האזהרות הציבה אותן גם כמטרה לחיצי הביקורת.

ה. פולמוס האזהרות: משורר ולא רב

ככלל מראשיתה של סוגת האזהרות נקשרו בה פולמוסים הלכתיים וליטורגיים.³⁴ לענייננו חשובה ההערה שכתב הרמב"ם בהקדמה ל'ספר המצוות' שלו, שבו מנה את תרי"ג המצוות שבתורה לשיטתו והסבירן. 'ספר המצוות' של הרמב"ם לא היה הראשון מסוגו; קדמו לו חיבורים דומים, ובראשם ספר 'הלכות גדולות', שחובר ככל הנראה בתקופת הגאונים.³⁵ הרמב"ם הסביר בהקדמתו ל'ספר המצוות' ששיטת המנייה השגויה של קודמיו היא שהניעה אותו לחבר את הספר. הוא הסתייג שם גם ממלאכת הפייטנים, בעלי האזהרות הספרדים. וכך כתב, בתרגום משה אבן תיבון:

וכן כל מה ששמעתי האזהרות רבות המספר, שנתחברו אצלנו בארץ ספרד, נהפכו צירי עלי למה שאראה אותו מפרסום העניין והיגלותו.³⁶

33 ונ' קצומטה, ירושלים תש"ע, עמ' 110.

34 יש לציין שהכינוי 'בעל האזהרות' הוענק מעת לעת לפייטנים נוספים שחיברו אזהרות. אלא שהביקורת של הרמב"ם כנגד בעלי האזהרות, שתידון להלן, נתפסה בדרך כלל כמכוונת נגד אבן גבירול דווקא. נוסף על כך כינוי זה תואם את המקום המרכזי שהעניקו הקוראים המסורתיים של אבן גבירול לאזהרותיו בתוך מכלול יצירתו.

35 לסקירה של פולמוסים על אודות סוגת האזהרות, הכוללת הסתייגויות של רב סעדיה גאון, בעלי התוספות ככלל ורבנו תם בפרט, אברהם אבן עזרא והרמב"ם, ראו: ישראל (לעיל) הערה 19, עמ' 262–264.

36 על ספר 'הלכות גדולות' ראו: א' שויקה, 'עיונים בספר הלכות גדולות: נוסח ועריכה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח.

37 ר' משה בן מימון, ספר המצוות, תרגום מ' אבן תיבון, מהדורת ח' העליר, ירושלים תשס"ו, עמ' ג.

הרמב"ם הזדעזע מן התפוצה הרבה של האזהרות שחיברו הפייטנים הספרדים, אשר הפכו את המנייה השגויה של החכמים הראשונים למפורסמת ורווחת בציבור. עם זאת הוא נקט כלפי הפייטנים גישה סלחנית:

[אך] אין להאשימם, כי מחבריהם היו משוררים [ו]לא רבנים, ואת הראוי להם מצד אומנותם, [שהיא] מתק הדיבור ויפי החריזה עשו בשלמות. אבל בתוכן הדברים נמשכו אחר בעל 'הלכות גדולות' וזולתו מהרבנים המתאחרים.³⁷

מי היו בעלי האזהרות שעליהם כתב הרמב"ם? הוא לא נקב במפורש בשמותיהם, אך חכמים מאוחרים נרתמו להסביר את כוונתו, וייחסו את האזהרות בראש ובראשונה לשלמה אבן גבירול. למשל בשו"ת של ר' דוד בן זמרא, רבה של מצרים במאה השש עשרה, הובאה שאלה שנשאל על פיוטים שנכתבו 'על דרך קינה וזכר לחורבן', ושיועדו לשבתות של ימי בין המצרים, ובהם פיוטים מאת יהודה הלוי ואבן גבירול.³⁸ הרב נשאל אם ניתן לומר את הפיוטים שחיברו שני החכמים האנדלוסים המפורסמים, או שמא אמירתם אסורה מפאת כבוד השבת. בתשובתו הנחרצת שלל הרב לחלוטין את המנהג: 'יישר חיליה למאן דיבטל דבר כזה'. ואולם גם הוא כתב על הפייטנים בנימה סלחנית, על דרך דברי הרמב"ם: 'ואל תקשה על מחבריהם כי שמא לא היו בעלי הוראה אלא משוררים, כמו שכתב הרמב"ם ז"ל ב'ספר המצוות' על מחבר האזהרות [ודוק: מחבר ולא מחברי] שהוא רבי שלמה בן גבירול ז"ל'.

דברים ברוח דומה כתב כבר במאה הארבע עשרה ר' שמעון בן צמח דוראן בפירושו על האזהרות של אבן גבירול, 'זוהר הרקיע'. אף שלא הזכיר את הרמב"ם בשמו, ברור מן הניסוח שהוא נשען על דבריו. וכך כתב בפירושו למילים הפותחות את הטור השני בפיוט, 'והוא יסלח אשמה': 'בא המשורר דרך תפילה שיסלח אשמתו אם שמא יטעה במניין המצוות [...] כי זה המשורר לא היה רב בקיא בתלמוד אבל הוא סומך על בה"ג [בעל 'הלכות גדולות'] ז"ל, והוא חושש שמא יטעה בדבריו או הוא [כלומר בעל 'הלכות גדולות'] ז"ל טעה וסומך עליו בטעותו. על כן שאל סליחה'.³⁹

ר' דוד קונפורטי, בן המאה השבע עשרה, ביקש לברר בכרוניקה שלו, 'קורא הדורות', את זמן חיבורם של כתבי הרמב"ם, ואגב כך ייחס אף הוא את דברי הרמב"ם לאבן גבירול, וצירף אליו את בן דורו הפייטן יצחק אלברגלוני.⁴⁰ כעבור כמאה שנה

37 שם.

38 שו"ת הרדב"ז, ג, ורשה תרמ"ב, דף סז ע"א.

39 ר' שלמה בן גבירול, אזהרות: ועליו ספר זוהר הרקיע, מהדורת ד' אברהם, ירושלים תשס"ד, עמ' 35.

40 ד' קונפורטי, ספר קורא הדורות, מהדורת ד' קסל, ברלין תר"ו, דף יב ע"א.

הסתייג ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) בספרו 'שם הגדולים' מדברי קודמו, אך כל קצפו יצא על שרבו של אלברגלוני לפרשייה. על אבן גבירול לא כתב החיד"א בהקשר זה דבר, אך מכלל לאו אתה שומע הן: 'כתב בס'פר] "קורא הדורות": [...] "וכתב עוד הרמב"ם בהקדמת ממניין המצוות על הרב ר' יצחק בר ראובן אלברגלוני ועל הרב ר' שלמה בן גבירול מחברי האזהרות" [...] ולא שמיע לי מ"ש [מה שכתב] דהרמב"ם כתב לשון זה על רבנו יצחק בר ראובן אלברגלוני [...] כי על רבנו יצחק בר ראובן אלברגלוני לא היה כותב שהיה משורר לא רב והוא רב מובהק.⁴¹ נזכיר עוד שבעלי התוספות ציטטו בקשר להלכות ציצית שורה מתוך הפיוט של אבן גבירול 'שש מאות נקראות'. אלא שחכמים מאוחרים חשדו כי נפלה שגגה בדבריהם, וייחסו את הפיוט לפייטן האיטלקי בן המאה העשירית שלמה הבבלי, שהרי ר"ש [ר' שלמה] בן גבירול משורר היה ולא רב.⁴²

כדוגמה אחרונה נביא את דבריו של הרב יוסף קאפח המעידים אף הם הן על ההתקבלות הנרחבת של אזהרותיו של אבן גבירול, הן על הסברה שדברי הרמב"ם כווננו נגדם:

בימים ההמה ובעת ההיא בחדש סיון של שנת התרצ"ה בהיותי כבן שבע עשרה שנה [...] הושפעתי מאוד אז מדברי הביטול של רבנו [הרמב"ם] שבהם ביטל הוא לחלוטין [...] ובמילים חריפות את פעולת הפייטנים [...] והדברים מכוונים בוודאי גם כלפי האזהרות שחרז רבי שלמה בן גבירול, ואשר בתימן נהגו בשלוש מאות השנים האחרונות לאומרם בבתי הכנסת בשני ימי חג השבועות לאחר קריאת הפטרה, את העֵשֶׂה נהגו לומר יום ראשון והלאוין ביום שני, ואף הוכנסו לסדורי התפלה שנכתבו [...] ומנגינתם המיוחדת להם [...] נעֵשֶׂת חלק ממהותו של חג השבועות ואי אפשר לתאר השראה של חג השבועות בלי האזהרות וסלסוליהן. והיה לי אז מאבק נפשי רב, היאך לפייט לפזם דבר שאינו נכון [...] ואם אניח שלא אקראם, הייתכן חג שבועות בלי קריאת כל מצוות ה' [...] וכך עלה בלבי הרעיון לפתור את מצוקתי הנפשית

41 החיד"א הוסיף כי ככל הנראה כיוון הרמב"ם את דבריו על 'הרבה מחברי אזהרות [...] שהיו משוררים לא רבנים', אך מכלל קבוצה זו הוציא כאמור את אלברגלוני בלבד ולא את אבן גבירול, שגם בשמו נקב בעל 'קורא הדורות'. ראו: חיד"א אזולאי, שם הגדולים, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ב, עמ' רטז.

42 תוספות, בבלי, מנחות מא ע"ב, ד"ה 'בית שמאי אומרים ארבע'. לפיוט ראו: אבן גבירול, שירי הקודש, מהדורת ירון (לעיל הערה 10), ב, עמ' 582–584. לציטוט בדבר שאלת הייחוס של השיר ראו: ח"נ שובין, סדר פיוט אקדמות, וילנה תרס"ב, עמ' 38. ראו שם, בהערה השניה בתחתית הדף.

על ידי עשיית מעין אזהרותיו של רשב"ג ושיהו בנויים על פי מנינו של הרמב"ם, וכך עשיתי, כתבתי חרוזים אלה אחת לאחת. המשכתי לשמוע בבית הכנסת את סלסול אזהרותיו של רשב"ג [...] ולאחר התפילה פיזמתי לעצמי בביתי חרוזים אלה באותה הנעימה ובאותו הלחן של אזהרות רשב"ג, והיתה לי הרגשה שמניתי את מצות ה' כפי מנינן הנכון ועם זאת גם הסלסול והמקצב הלחני לא חסר לי. ולא הפריע לי כלל ולא פגמה בספוקי הנפשי עצם הידיעה שרחוק רחוק אני ממתק דבריו וערבות אמריו של רשב"ג.⁴³

לסיכום, חכמים מימי הביניים ועד ימינו סברו כי דברי הרמב"ם על בעלי האזהרות נאמרו בראש ובראשונה על אבן גבירול. הם קשרו את אבן גבירול – כפי שעשו מספרי הסיפורים – לאזהרותיו, אך הציבו כנגדם תמונת ראי: בסיפורים אבן גבירול הוא בעל האזהרות, ואילו במסורת ההתייחסויות לדברי הרמב"ם בעל האזהרות הוא אבן גבירול.⁴⁴ דומה שזיהויו של אבן גבירול כבעל האזהרות היה כה מובהק עד שוודאי היה בעיניהם שהרמב"ם כיוון אליו.⁴⁵

מדברי הרמב"ם – ובאופן מפורש יותר מדברי ממשכיזו – עולה כי עבורם שם המחבר של אבן גבירול לא היה רק בעל האזהרות אלא גם משורר ולא רב. כלומר אבן גבירול היה אומן שמלאכתו היא 'מתק הדיבור ויפי החריזה' ולא בר סמכא תורני או הלכתי. החיבור בין שני המרכיבים הללו בשם המחבר של אבן גבירול, קרי בעל האזהרות ומשורר ולא רב, עובר כחוט השני בהתייחסויות אל אבן גבירול בספרות

43 ר' משה בן מימון, ספר המצוות, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשי"ח, עמ' שמט, הערה 1. הכתיב החסר במקור. לאזהרות של הרב קפאח, ראו שם, עמ' שנ–שנט.

44 יוצא מן הכלל המעיד על הכלל הוא הרב יוסף רוזין (נולד באמצע המאה התשע עשרה), שכתב הערות על 'זוהר הרקיע' של דוראן, וטען כי לא ייתכן שדברי הרמב"ם מוסבים על אבן גבירול, משום שהיה לדבריו 'משורר נפלא'. ראו: זוהר הרקיע, מהדורת אברהם (לעיל הערה 39), עמ' 272.

45 נוסף על הביקורת של הרמב"ם על מניית המצוות של אבן גבירול, ספגו אזהרותיו ביקורת גם מצד משקלן, הכולל שוואים נעים וחטפים שלכאורה אינם במקומם. משה אבן חביב, בן המאה החמש עשרה, כתב בעניין זה: 'וכן טעו בזה הרבה מן המשוררים, מכללם הר"ר [הרב ר'] שלמה נ' גבירול, ב"שמור לבי מענה" ו"בצל שדי" במקומות רבים (מ' אבן חביב, דרכי נעם: עם מרפא לשון, רדלהיים תקס"ו, דף ט ע"ב). אף שלא שיבת את האזהרות יש בדבריו אלו עדות נוספת למרכיוותן בקורפוס שיריו ופיוטיו של אבן גבירול. והשוו לדברי ר' חיים ויטל שהאר"י הסתייג מפיוטי אבן גבירול, ולא דווקא מן האזהרות: 'דע לך כי מורי ז"ל (האר"י) לא היה אומר שום פזמון, ושום פיוט ובקשה, מאלה שסידרו האחרונים, כגון ר' שלמה בן גבירל ואחרים, לפי שאלו האחרונים לא ידעו דרכי הקבלה, ואינם יודעים מה שאומרים וטועים בסדר דבורם, בלי ידיעה כלל' (ח' ויטאל, שער הכוונות [יפה שעה], ירושלים תרס"ב, עמ' שכח).

ההלכה, בפרשנות הפיוט ובסיפור העממי,⁴⁶ והוא עשוי לשמש גם כמפתח להבנת סיפורו של ש"י עגנון⁴⁷ ה'סימן', ולענות על שתי השאלות המרכזיות שלנו: שאלת ההתמקדות באזהרות ופשר הקישור לשואה.

1. הסימן

דומה שהתשובה על שאלת ההתמקדות של עגנון באזהרות עולה כמעט מאליה מדינונו עד כה. עגנון כתב סיפור שבשיאו מתגלה דמותו של אבן גבירול; אך הוא לא עיצב את דמות המשורר על בסיס שיריו שמבטאים סבל ארצי או שאיפות רוחניות – כפי שמקובל במחקר ובעקבותיו בספרות המודרנית – אלא המשיך מסורת ספרותית ארוכת ימים המזהה אותו כבעל האזהרות וקושרת את דמותו לפיוט זה. אף שאין להעריך שעגנון הכיר את כל המקורות שקושרים בחזקה את אבן גבירול לאזהרותיו, עצם ריבויים של אלה מוכיח שקישור זה היה מושרש היטב במסורת הספרותית. על פי מסורת זו אבן גבירול הוא בעל האזהרות, ובעל האזהרות הוא אבן גבירול. זהו צירוף כבול, ומאות בשנים – מן הרמב"ם ומפרשיו, דרך סיפורים עממיים ועד ה'סימן' של עגנון – גררה ההתייחסות לאחד את השני ולהפך.⁴⁸

אם כן יש בכוחה של מסורת זו להסביר את התמקדות הסיפור דווקא באזהרות, אך עדיין עומדת בעינה השאלה מדוע רתם עגנון מלכתחילה את אבן גבירול לסיפור שעוסק בזיכרון השואה. לכאורה הוא עצמו נימק זאת בגוף הסיפור:

46 ראו לעיל, ובמיוחד, בהתאמה, 'שו"ת הרדב"ז' (לעיל הערה 38), 'זוהר הרקיע' (לעיל הערה 39) וסיפור השידוך (לעיל הערה 31).

47 דומה שלדיכטומיה בין משורר לרב יש ביטוי גם בשם המחבר של עגנון עצמו. למשל גרשם שלום הביא את דברי אליעזר מאיר ליפשיץ, שאמר לעגנון עוד בראשית הקריירה שלו: 'עליך לגמור בדעתך מה אתה מתכוון להיות, למדן או מספר' (ג' שלום, 'ש"י עגנון – אחרון הקלסיקאים העבריים?', א' בראשי [עורך], 'ש"י עגנון בביקורת העברית, א, תל אביב תשנ"א, עמ' 286). עוד באותו עניין כתב שלום על עגנון כי 'לא אינטלקטואלי' היה, אלא איש מעולם היצירה' (ג' שלום, דברים בגו, ב, תל אביב תשל"ו, עמ' 468). אנו מודים לחברנו חיים וייס על הדברים.

48 במובן זה סיפורו של עגנון עשוי להיות חוליה במסורת. דוגמה לכך מופיעה כמדומה ב'כעפעפי שחר', הרומן הנוכח מאת סבתו (לעיל הערה 23). כפי שכבר נטען בביקורת, סבתו הושפע מעגנון, והיה מי שקבע כי עיצב את אחד מגיבורי הרומן בדמות הסופר (ד' אלבוים, 'מעשה בשני עגנונים שהיו בעירנו', הארץ: מוסף ספרים, 21 במרס 2005, עמ' 6). דמות אחרת ברומן הוא חוקר שירת ימי הביניים ומומחה לשירי הקודש של אבן גבירול, אך שלא במקרה, הפיוט היחיד של אבן גבירול הנוכח ברומן בשמו – ואף מצוטט בהרחבה – הוא פיוט האזהרות.

פייטנים הרבה עמדו להם לישראל, שקילוסו של הקב"ה עולה מפיוטיהם. אלא מיום שנחתמו כתבי הקודש לא קם עוד במשוררים כרבנו שלמה בן גבירול ששיריו הומים מצערם של ישראל בגלות, ומה כל גאולתם ותשועתם. ואף אני בעניי בבואי לבקש על נפשי לפני צורי ויוצרי דבריהם של רבותינו הפייטנים משוררי הקודש הם לי לפה, ובייחוד שירי רבנו שלמה בן גבירול נוחו עדן.⁴⁹

ניתן לסכם אפוא שמצד אחד זיהה עגנון את אבן גבירול כמי שביטא יותר מכל פייטן אחר את 'צערם של ישראל בגלות', ועל כן נדרש לדמותו בשעה קשה זו (ועל כן גם הזכיר את הפיוט 'שביה עניה', העוסק בצער הגלות ובכיסופי הגאולה). מצד אחר מרכזיותן של האזהרות בסיפור נובעת מהזיהוי החזק של אבן גבירול במסורת הדורות כבעל האזהרות. שני הצדדים הללו מתמזגים בעיתוי של העלילה, כלומר בערב חג השבועות, שבו נהג הסופר לומר את האזהרות, ושבו הגיעה לאוזניו השמועה הנוראה על חורבן קהילת בוצ'אץ'.

אלא שדברים אלו עדיין אינם מניחים את הדעת לגמרי, שכן עגנון מדגיש שהבחירה באזהרות איננה פועל יוצא של הנסיבות, קרי ערב חג השבועות. הוא עומד על כך שעשה מנהג לעצמו, החורג הן ממנהג העיר החרבה שממנה בא, הן ממנהג העיר הנבנית שבה בחר להקים את ביתו:

מילידי בוטשאטש אני, מגידולי בית המדרש הישן, שהיו ממשכנין נפשם על מנהגי ישראל. אודה ולא אכחד: לא בכל דבר נוהג אני כמותם, שהם קוראים תיקון ליל שבועות ואני קורא בספר האזהרות שייסד רבנו שלמה בן גבירול נוחו נפש על תרי"ג מצוות [...] איני זוכר מאימתי נוהג אני לומר בלילי שבועות אזהרות לרבנו שלמה בן גבירול, אבל מיום שנהגתי כן לא ביטלתי ממנהגי אפילו שנה אחת. אין צריך לומר, בזמן שדרתי בארץ אשכנז שמחבבים שם את הפיוטים. אלא אף כאן, בארץ ישראל, שאין אומרים פיוטים – מנהגי אני לא ביטלתי. אפילו בשעת הסכנה כשצרו הערביים על ירושלים ופגזים עברו על ראשינו (עמ' רצב-רצד).

הדגשה זו מציגה את אמירת האזהרות של אבן גבירול לא כפעולה טקסית שהזמן גרמה אלא כבחירה אישית ואפילו תחבולה אומונתית שאומרת דרשני. בשיאו של הסיפור עגנון אינו בוחר כמתבקש בפיוט העוסק ב'צערם של ישראל בגלות' אלא דווקא באזהרות על המצוות, שאין להן דבר וחצי דבר עם מצוקות הזמן. אנו מבקשים

49 היטוט על פי: המהדורה המחודשת של סיפורי עגנון (לעיל הערה 7), עמ' 236.

להציע בזהירות הנדרשת שהבחירה הבלתי מתבקשת באזהרות היא פועל יוצא של שם המחבר המסורתי של אבן גבירול, והיא גם קשורה בכותרת הסיפור, 'הסימן'. כאמור שם המחבר של אבן גבירול, בעל האזהרות, כרוך בזיהויו כמשורר ולא רב. הבחנה זו בין רב למשורר – שמקורה כאמור בדברי הרמב"ם – מעניקה תפקידים ברורים לכל אחד מן השניים. בעוד הרב – לדברי הרמב"ם – אחראי לבדו ל'תוכן הדברים', הרי המשורר אחראי ל'מתק הדיבור ויפי החריזה', הוא האחראי למעטפת, להגשה. לפי הרמב"ם תפקידו של המשורר להיות מדיום אסתטי הנוטל את ההוראות ודברי החוכמה של הרב וצר להם צורות. בעל האזהרות הוא בראש ובראשונה 'אמן הסגנון והצורה'.⁵⁰ העובדה שאבן גבירול הוצג כאומן הצורה דווקא בקשר לאזהרות חשובה לענייננו. כפי שאמרנו בפתח דברינו: אבן גבירול לא היה הראשון שחיבר אזהרות לשבועות; לא בזה היה חידושו הגדול, אלא בכך ש'בניגוד לאזהרות שלא היו בנויות לפי מבנה מרובע ומשקל וחריזה תדירה שכתבו קודמיו [...] אלו [קרי אזהרות אבן גבירול] נכתבו לפי כללי האסכולה הספרדית החדשה', לרבות משקל כמותי ותבנית מוקפדת של חריזה וצורה ההולמת את הנורמות האסתטיות של התקופה ואף מקילה את השינון והזכירה.⁵¹ ככל הנראה הצורה המופתית והחדשה של האזהרות של אבן גבירול היא – ולא תוכן – שהקנתה להן את הפופולריות הרבה ואת העדפתן על פני אזהרות אחרות. זאת ועוד, שלא כפיוטים דוגמת 'שחר אבקשך' ו'שיבה עניה', המוזכרים בסיפור, ואשר מושכים את תשומת הלב מבחינת תוכנם, אופיין הקטלוגי של האזהרות, נושאן הנדוש והטכני, היקפן הארוך מאוד ומקצבן הדחוס והמהיר מושכים את תשומת הלב דווקא אל הצורה. לא בכדי הודגש בדברי הרמב"ם דווקא הצד הצורני של האזהרות, ובסיפור השידוך נאמר שהאזהרות נכתבו ב'כתובה נאה ומיושרת' מן הבחינה הגרפית – מטונזימיה צורנית למעלתו של הטקסט שבכותה זכה אבן גבירול להינשא לבת הרב, ואף הרב קאפח העניק יתרון לצד הצורני – הוא החליף את תוכן של האזהרות של אבן גבירול אך שמר על צורתן.⁵²

רכיב צורני נוסף הבולט באזהרות, והנקשר במישרין לדיונונו בסיפור 'הסימן', הוא אקרוסטיכון החתימה הכפול בפיוט, בראש מצוות עשה ובראש מצוות לא תעשה, או

50 כך כינה שירמן את אבן גבירול. ראו: שירמן (לעיל הערה 12), עמ' 290. אפשר שהמתח בין התוכן לצורה משתקף גם בבחירה של עגנון לומר את הפיוט בערב שבועות במקום לימוד התורה המסורתי. זוהי בחירה בטקסט שהמוקד שלו אינו רק תוכני אלא בעיקר צורני.

51 ישראל (לעיל הערה 19), עמ' 265; וראו גם: שירמן (שם), עמ' 313. כמובן אין בכך כדי לטעון שהאזהרות שכתבו קודמיו היו נטולות כל צורה וסדר, אלא שהצורה החדשה שהעניק אבן גבירול לאזהרות היא שמשכה, ועודנה מושכת, את ליבות קוראיהן.

52 ראו לעיל הערות 31 ו-43 בהתאמה.

במילה אחרת, ה'סימן' שלו (שהוא המונח העברי לאקרוסטיכון). בראש מצוות עשה חתם הפייטן 'שלמה בן יהודה':

שְׁמוֹר לְבִי מִעֲנָה / הִיָּה בְּמֵאֵד נְעֵנָה
יִרְא הָאֵל וּמִנָּה / דְּבִרְיוֹ הַיִּשְׂרָיִם

בראש מצוות לא תעשה חתם את שמו שלמה באתב"ש, כלומר 'בכיצ':

בְּצַל שְׂדֵי אַחְסָה / וְצִדְקוֹ לֹא אֶכְסָה
בְּמִצְוֹת לֹא תַעֲשֶׂה / וְאֶגִּיד מִיִּשְׂרָיִם

כְּתוּבִים בְּאֻמוֹנָה / בְּעֲדוֹת נְאֻמָּה
וְכִימֵי הַשָּׁנָה / בְּמִסְפָּר נְחֻקָּיִם

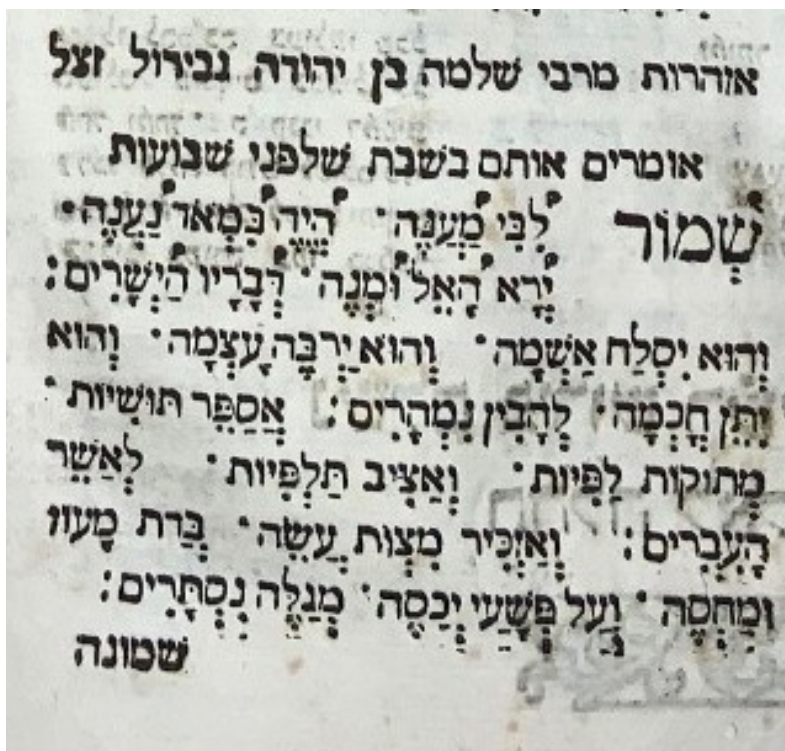
יְקָרִים מִפְּנִינִים / עֲתִידִים וְצְפוּנִים
לְבַת הָאֵיתָנִים / כְּעֲדֵי קִשּׁוּרִים

צָאֵי נָא לְקָרְאֵתִי / אַחֲזֵתִי רַעֲיָתִי
וְשִׁמְעֵי תוֹרָתִי / וְלִקְחֵי מוֹסְרִים⁵³

דומה שסימנים אלה הותירו רושם רב בקרב הקוראים והמבצעים של האזהרות, ולא בכדי: הסימן הראשון, הכולל את ראשי כל המילים שבשני הטורים – ולא את ראשי הטורים בלבד – מוותר למעשה על מרחב התמרון בין אותיות הסימן, ואף על פי כן מצליח לשמור על בהירות רעיונית ועל החריזה והמשקל; והסימן השני חתום באופן נדיר באתב"ש, שאינו מאפיינ בדרך כלל את סימני הפיוטים. הסימנים זכו להדגשה יתרה למשל בערך שכתב החיד"א על אבן גבירול בספרו 'שם הגדולים'. מתוך פיוטיו של אבן גבירול הוא הבלטי שניים בלבד: את 'כתר מלכות' ליום הכיפורים ואת האזהרות לשבועות – את כל הפיוטים האחרים כינה 'פיוטים נחמדים' ותו לא. בתיאור הנרחב של האזהרות התמקד החיד"א בסימניהן בלבד:

ובריש אזהרות חתם שמו: 'שמור לבי מענה, היה במאוד נענה. ירא האל ומנה דבריו הישרים'. ר"ת [ראשי תיבות] שלמה בן יהודה. ובריש חרוזי לא תעשה המתחילים 'בצל כתובים יקרים צאי' חתם שמו באותיות ראשי החרוזים שלמה באתב"ש.⁵⁴

53 אבן גבירול, שירי הקודש, מהדורת ירדן (לעיל הערה 10), ב עמ' 392, 414 בהתאמה.
54 החיד"א, שם הגדולים, מהדורת מצגר (לעיל הערה 41), עמ' קפז. ככל הידוע לנו חתימת

אזהרות אבן גבירול, מתוך מחזור מנטובה השמור בספריית עגנון
אותיות הסימן 'שלמה בן יהודה' מסומנות מעל ראשי התיבות

החיד"א סימן אפוא משולש המחבר בין שלושה קודקודים: אבן גבירול, האזהרות והסימן.⁵⁵ במילים אחרות, אבן גבירול הוא בעל האזהרות, בעל האזהרות הוא אומן הסימן, אומן הסימן הוא אבן גבירול.

עגנון קשר באופן שונה במקצת בין אבן גבירול לאזהרות, ובין אבן גבירול לאומנות הסימן – אף שלא הצביע במפורש על הסימנים באזהרות. עוד בטרם התגלה

שם המשורר באתב"ש בפיוט זה היא תופעה יחידאית, מה שעשוי להסביר את רושמה הגדול. חתימת השם בתיבות הצמודות זו לזו מוכרת מפיוטים אחרים, אך כאן הגדיל אבן גבירול לחתום באריכות יחסית.

55 ייתכן שהחיבור המשולש של אבן גבירול, האזהרות וחתימת שמו נרמז גם באגדה האטיולוגית הנוכרת (לעיל הערה 31), שבה הרב השיא את בתו לאבן גבירול לאחר ש'הכיר כי של אבן גבירול הם' – אולי על סמך הסימן.

מחזור מנטובה, מתוך ספרייתו הפרטית של עגנון
באדיבות אגף המחקר בספריית בית ש"י עגנון בירושלים

בעל האזהרות בפני הסופר, הוא, שחתימת שמו מצויה כמעט בכל פינה של יצירתו הפייטנית, מזוהה בסיפור בעיקר כאומן הסימן. עגנון התייחס בפרט לסימנים של פיוטיו 'שביה עניה' ו'שחר אבקשך'. וכך מביא הסופר מעשה מילדותו:

מעשה פעם אחת בשבת שלאחר הפסח השכמתי לבית המדרש הגדול. מצאתי את החזן הזקן כשהוא עומד על הבמה ומנענע קולו בשיר [...] הטיתי אזני ושמעתי שהוא אומר 'שביה עניה בארץ נכריה' וכו' [...]. יום אחד הפכתי בסידור הגדול של בית זקני ומצאתי אותם הדברים כתובים על הסידור וראיתי שתחילתה של כל שורה כתובה באות גדולה. צרפתי את האותיות הגדולות ויצא שם שלמה. קפץ לבי משמחה שידעתי בו שהוא רבי שלמה [מחבר 'שחר אבקשך'] מן הסידור שלי. אבל נצטערתי על אותו צדיק [...] שמצטער בצערה של שביה זו שהיא לקוחה לאמה בארץ נוכריה. אחר קצת ימים חזרתי והפכתי

באותו הסידור ובדקתי כל פיוט בראשי החרוזות ואם נזדמן לידי פיוט שהיה שמו של רבנו שלמה בן גבירול חתום עליו לא הנחתיו עד שקראתי (עמ' רצג).

תפקידם של סימנים כמובן להקל את הזכירה, לדוגמה הסימנים שנתן ר' יהודה דצ"ך, עד"ש, באח"ב, כמסופר בהגדה של פסח, מזכירים את מכות מצרים כסדרן. באותו האופן האותיות ש'ל'מ'ה' ב'ן' י'ה'ו'ד'ה' הן סימן שמזכיר את המילים הפותחות את החלק של מצוות עשה באזהרות, והאותיות ב'כ'י'צ' (שלמה באתב"ש) מזכירות את ראשי הטורים בחלק של מצוות לא תעשה שם. ואולם מבעד לתודעה הילדית ולניסוח התמים כביכול של הקטע הזה מדגיש עגנון שהסימן פועל גם בכיוון ההפוך – הוא מסמן ומזכיר גם את שמו של המחבר החתום בו. מדובר אפוא בהיוון חוזר: הסימן מזכיר את מילות הפיוט, ומילות הפיוט מזכירות את הסימן.

סימן הוא אפוא אמצעי זיכרון, והוא נדרש כאשר יש סכנת שכחה. ואכן זיכרון הוא בדיוק מה שנדרש עכשיו לעגנון: בוצ'אץ' זה עתה חרבה, וכל יהודיה נספו. המספר, שריד לקהילה שאבדה, מבין עכשיו את כובד התפקיד המוטל עליו כסוכן הזיכרון שלה. אלא שהוא מרגיש שכתפיו צרות מלשאת עול זה לבדן. וכדבריו: 'איני כדאי. לא אני האיש שגדולתה של עירנו ניכרת על ידו' (עמ' שיא). לכן הוא מגייס את שלמה אבן גבירול, ששיריו לא רק 'הומים מצערם של ישראל בגלות', ושהוא איננו רק בעל האזהרות, אלא הוא מי שאומנותו היא צורה וסימן, אומנותו היא זיכרון:

הגבהתי עיני וראיתי שהוא מרחש בשפתי. הטיתי אוזני ושמעתי שהזכיר את שם עירי. הבטתי וראיתי שחזר וריחש בשפתי. ושמעתי שאמר אעשה לי סימן שלא אשכח את שמה. נמס ליבי ועמדתי מרעיד בסבת הדבר שהזכיר את שם עירי ועוד משך לה חסד לעשות לה סימן שלא ישכח את שמה [...] שוב פעם אחת ריחש בשפתי. הטיתי אוזני ושמעתי שדיבר בשיר, שכל שורה שבו מתחלת באות אחת מאותיות שם עירי. וידעתי שסימן עשה לו המשורר לעירי בשיר שעשה לה בחרוזים שקולים ונאים בלשון הקודש⁵⁶ [...] ואם נכחדה עירי מן העולם, שמה קיים בשיר שעשה לו המשורר סימן לעירי (עמ' שיא–שיב).

האותיות המצטרפות לשם העיר אינן אפוא רק סימן המזכיר את מילות הפיוט, אלא הן בעיקר סימן לעיר עצמה, שלא תישכח. אנו סבורים שהבחירה של עגנון באבן גבירול בסיפור על השואה והנצחתה קשורה בשם המחבר של הפייטן, אך לא בזה

56 אפשר שהביטוי 'חרוזים שקולים ונאים בלשון הקודש' הוא פרפרזה על דברי הרמב"ם על 'מתק הדיבור ופי' החריוה' של בעלי האזהרות.

המציגו כאומן חולני וכעסן השואף אל על, אלא בזה הרואה בו את בעל האזהרות, אומן שבכוחו לְצוֹר צורה ולהעניק לעיר החרבה יד ושם בתבנית של פיוט. הסיפור רומז לכוחן של תבניות הפיוט לשוות לחומרי חיים כאוטיים ואפילו לחומרים של חורבן ואבל ממד של סדר. הפיוט, המתפקד כריטואל שנאמר במועד קבוע ובציבור, מוצג כבעל סגולות להעמיד זיכרון, שיש בו כדי להעניק יציבות גם לנוכח טראומות היסטוריות. אך כאן נעוצה גם הטרגדיה, שכן ריטואל מצריך מבצעים, ואלה אינם: המבצעים מבוצ'אץ' מתים,⁵⁷ והמבצעים מארץ ישראל עסוקים בפעולות אחרות – שנזכרות בחלקים אחרים של הסיפור, על אודות בנייתה של שכונת תלפיות. אם לא די בכך, גם הסופר שוכח את הפיוט מייד עם חיבורו:⁵⁸

ואם אני איני זוכר את דברי השיר, כי נשמטה נפשי מחמת גבורת השיר, השיר מתנגן בשמי מעלה בשירי משוררי הקודש אשר יאהב השם [...] וכאן שיר אבל וקנינים ונהי על העיר ועל הרוגיה (עמ' שיב).

בסופו של דבר דומה שניסיון ההנצחה כשל: העיר אבדה ואיננה, והשיר שתפקידו להזכירה אבד ואיננו גם הוא. כל מה שנשאר הוא הסימן, ב'ו'ט'ש'א'ט'ש', מסמן נטול מסומנים, אותיות פורחות באוויר שאין להן אחיזה, לא בממשות ולא בטקסט. לכאורה כל שנשאר הוא הסימן שהשאיר אחריו בעל האזהרות, אומן הצורה, לפני שנעלם גם כן. אך רק לכאורה. כי בעוד שהסימן של הפיוט האבוד כשל בהקמת מצבת זיכרון לעיר החרבה, 'הסימן' של עגנון, כלומר הסיפור, מנציח אותה ושוזר את זיכרונה במפעל הבניין של העיר המתחדשת.

ד"ר דודו רוטמן, החוג לספרות עברית והתכנית לפולקלור ולתרבות עממית,
האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים
David.rotman@mail.huji.ac.il

ד"ר אוריה כפיר, המחלקה לספרות עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע
kfir@bgu.ac.il

- 57 השוו לדברי לוינס, שראה בכך סמל למושבר הגדול של ההומניזם המערבי בעקבות מלחמת העולם השנייה: 'בעולם שבו הקהילה החיה נעלמת, מי יעביר את המסורת הלאה, מי יוכל לקרוא בכתבי הקודש?' (לוינס [לעיל הערה 11], עמ' 71).
- 58 בנוסח הקצר של הסיפור הפיוט נשכח למעט שורתו הראשונה: 'ברוכה מערים את בוטשאטש העיר'. ראו בפרסום הראשון של הסיפור, ב'מאזניים' (לעיל הערה 6).